

LAIPSNIO KATEGORIJOS SISTEMA LIETUVIŲ KALBOJE

01. Bendrojoje kalbotyroje gramatinė kategorija dabar dažniausiai suprantama kaip tam tikra sistema, arba tiksliau – posistemis, kur formaliai išreikštas reikšmės požymis (gramatinė reikšmė) realizuojamas priešinamuose nariuose¹. Tuo remiantis, laipsnio kategorija reikia laikyti specialią laipsnio formų sistemą, kur pagal laipsnio reikšmės požymį (daiktų ypatybių kiekio lyginimą) vienos formos yra priešinamos kitoms formoms. Lietuvių kalboje yra nemaža laipsnio formų, bet sistemiškai jos nebuvo nagrinėtos, todėl neaiški jų hierarchija. Šiame straipsnelyje ir bandoma nustatyti lietuvių kalbos laipsnio formų sistemą.

02. Lietuvių kalboje laipsnio kategorijos branduolį sudaro dvi pagrindinės lyginamosios laipsnio formos su specialiais sufiksais – aukštesnysis ir aukščiausiasis laipsnis – ir vadinamasis nelyginamasis laipsnis, arba nelyginamoji laipsnio forma. Visos šios formos santykiauja, sudarydamos dviejų pakopų binarinę asimetrinę opoziciją. Visų pirma aukštesnysis ir aukščiausiasis laipsniai priešinami nelyginamajam laipsniui. Pastarasis yra nežymėtas opozicijos narys. Jis neturi nei specialaus formalaus, nei laipsnio reikšmės požymio, žymi tik daikto ypatybę. Žymėtas narys yra aukštesnysis ir aukščiausiasis laipsniai, kurie, be daikto ypatybės, turi specialias laipsnio reikšmes, t.y. žymi palyginti su kitais did esnį ar didžiausią daikto ypatybės kiekį².

Laipsnio kategorijai specifiška tai, kad ypatybės kiekis nusakomas, priešinant vieną daiktą bei asmenį kitam ar kitiems daiktams bei asmenims arba lyginant

¹ Žr. Ellis J., Ružička R., Zawadowski L., Kirchner G., Ružička J. – In: Zeichen und System der Sprache. Berlin, 1962, Bd 2, S. 46, 6, 8, 39, 9, 60; Гухман М. М. О единицах сопоставительно-типологического анализа грамматических систем родственных языков. – В кн.: Структурно-типологическое описание современных германских языков. М., 1966, с. 29; Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. – Л., 1971, с. 8; его же. Теория морфологических категорий. – Л., 1976, с. 10–11, 15, 148.

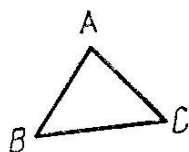
² Kartais nurodoma, kad aukštesnysis arba aukščiausiasis laipsniai reiškia ne tik didesnį bei didžiausią, bet ir mažesnį bei mažiausią ypatybės laipsnį, pvz.: *mažas*, *-a*, *mažesnis*, *-ė*, *mažiausias*, *-ia*. Iš tikrųjų „mažumo“ ypatybės iliuziją sudaro šių būdvardžių leksinė reikšmė. Gramatiniu požiūriu tokios leksinės reikšmės būdvardžiai taip pat reiškia ne mažesnį bei mažiausią, bet didesnį bei didžiausią „mažumo“ ypatybės laipsnį.

tą patį daiktą bei asmenį skirtingomis aplinkybėmis. Plg.: *Vargas sunkesnis už akmenėlį, žodis aštresnis už dagilėlį* (pat.) (Varėna). *Po tardymo ir Pečiūra pasidarė ramesnis* (Vienuolis). *Iš visų nesuskaitytų turtų... brangiausia buvo jam duktė* (Krėvė). *Linksmiausias jis talkose*. Šis priešinimas, nusakant ypatybės kiekį, yra būtinas laipsnio kategorijos bruožas. Didesnio ar didžiausio daiktų ypatybės kiekio nusakymas be daiktų priešinimo bei jų lyginimo į laipsnio kategoriją neįeina (žr. toliau). Pažymėtina dar tai, kad daiktų lyginimas bei priešinimas paprastai yra santykinis, t.y. vieno daikto didesnis ar didžiausias ypatybės kiekis nusakomas kito daikto ar kitos to paties daikto aplinkybės santykiu. Visai nesvarbu, ar daiktas bei aplinkybė, su kuriais lyginama, turi tokią ypatybę ar neturi. Pvz., pasakymai: *Sukrovė šiaudų stirtą aukštesnę už klojimą, sūnus didesnis už tėvą* visai nereiškia, kad klojimas aukštas ar tėvas didelis. Svarbu daiktų ypatybės santykis. Tik lyginant daiktą su tokiu daiktu, kuriam lyginamoji ypatybė yra būdinga, pvz., sniegui baltumas, aguonos grūdeliui mažumas, angliai juodumas ir t.t., pasakymai: *paklodės baltesnės už sniegą, būk mažesnis ir už aguonos grūdėlį, juodesnis už anglį* reiškia, kad vienas daiktas turi didelį, o kitas didesnę daikto ypatybės kiekį. Taigi tik šiuo atveju yra ypatybės kiekio laipsniavimas tikrąja to žodžio prasme. Ir tik šiuo atveju galima kalbėti, kad nelyginamasis laipsnis reiškia didelį, aukštesnysis didesnę, o aukščiausiasis didžiausią daikto ypatybės kiekį.

03. Antroji laipsnio formų priešpriešos pakopa – aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio opozicija. Abu laipsniai turi formalius skirtingus požymius (sufiksus) (plg.: *geresnis, -ė, geriausias, -ia*) ir specialias reikšmes: aukštesniojo laipsnio reiškiamas didesnis, o aukščiausiojo laipsnio – didžiausias ypatybės kiekis. Be specialių formų, šios reikšmės kalboje realizuojamos ir tam tikrų formų apsuptimis. Aukštesnysis ir aukščiausiasis laipsniai skiriasi specifinėmis formaliomis apsuptimis. Aukštesniajam laipsniui reikšti dažnai vartojama prielinksnio už konstrukcija su galininku arba lyginamosios konstrukcijos su jungtukais *kaip, nekaip, negu, nei* (*brangesnis už auksą, jis didesnis negu (kaip) aš, geresnis tėvas nekaip patėvis, loviai ilgesni nei žmogaus ūgio*). Aukščiausiasis laipsnis paprastai reiškiamas, vartojant prielinksnines konstrukcijas su įvardžių *visas, -a, viskas* atitinkamais linksniais,rieveiksmius *užvis, pervis*, įvardžio *visas, -a* ir daiktavardžio daugiskaitos kilmininko formas (*laimingiausia iš visų marčių, tarpu visų vyrų garsiausias, už visus, per visus* (brolius) *geriausias, už viską brangiausia, visų pilių tvirčiausia*). Tam tikrame kontekste šie laipsniai gali būti reiškiami ir be minėtųjų konstrukcijų, plg.: *Mikliai, rodos, lieknoji stirnaitė šokinėja uolėtu keliu. Bet miklesnė kalnietė mergaitė – skrenda lekia kalnų vėjeliu. Miež ML 330. Štai ji mano žemė! Man jinai gražiausia. Miež ML 10. Šiais atvejais būdingos aukštesniajam ir aukščiausiajam laipsniui konstrukcijos numanomos.*

Pagal minėtasias formalias ir reikšmines ypatybes aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio opoziciją galima būtų laikyti ekvipolentine – su abiem žymėtais nariais. Tačiau tarp tų laipsnių nėra griežtos ribos. Lietuvių kalbai būdinga, kad aukštesniojo laipsnio formos tam tikrais atvejais gali užimti specifines aukščiausiojo laipsnio apsuptis ir įgyti aukščiausiojo laipsnio reikšmę, plg.: *Tamošiaus javai už visų geresni* (Žemaitė). *Sveikata už viską meilesnė* (Naujamiestis). *Pranukas už visus kaltesnis* (Žemaitė). *Ė iš visų viršenis auga baravykas* (Baranauskas). *Sekmadieniai užvis didesnis jomarkas* (Kurtuvėnai). Taigi aukštesnysis laipsnis vartojamas plačiau negu aukščiausiasis. Jo reikšmė šiais atvejais yra neutralizuota: aukštesnysis laipsnis įgyja jam priešinamo nario reikšmę. Neutralizacijos atvejis ir platesnė vartoseną yra požymiai, kad tas narys yra nežymėtas. Vadinasi, aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio opoziciją taip pat reikia laikyti privatyvine asimetrine su vienu žymėtu (aukščiausiojo laipsnio), kitu nežymėtu (aukštesniojo laipsnio) nariu.

04. Kadangi laipsnio kategorija sudaro trinarę sistemą: nelyginamasis, aukštesnysis ir aukščiausiasis laipsnis, galima būtų galvoti ir apie trinarę laipsnio kategorijos opoziciją³: neutralus (nelyginamasis laipsnis), neigiamas (aukštesnysis laipsnis) ir teigiamas (aukščiausiasis laipsnis) nariai⁴. Grafiškai šią opoziciją galima pavaizduoti taip:

su A – neutraliu, B – neigiamu (nežymėtu), C – teigiamu (žymėtu) nariu. Tačiau šiuo atveju užtušuojamas AB santykis, nes, kaip rodo iškeltoji medžiaga, narys B nario A atžvilgiu taip pat yra žymėtas kaip ir narys C. Antra vertus, sudarius trinarę opoziciją su neutraliu ir dviem žymėtais nariais, liktų neapibendrinti ir anuliuoti aukščiau iškelti B nario neutralizacijos atvejai priešpriešoje su C nariu. Taigi,

³ Priešingai R. Jakobsono iškeltai binarinių asimetrinių morfologinių opozicijų teorijai, kad kiekviena morfologinė opozicija yra binarinė su žymėtu ir nežymėtu nariu (žr. jo *Selected Writings*. – The Hague–Paris, 1971, vol. 2, pp. 3–15, 23–71, 130–146, 211–219), susilaukusiai daug pasekėjų, ne vienas autorius iškelia ir trinares bei keturnares gramatinių kategorijų opozicijas, žr. Докулил М. К вопросу о морфологических противопоставлениях. – В кн.: Языкознание в Чехословакии. М., 1978, с. 100 и след.; Křížková H. Привативные оппозиции и некоторые проблемы анализа многочисленных категорий. – *Travaux linguistiques de Prague*. Prague, 1964, t. 1, p. 203 tt.; Гухман М. М. Грамматическая категория и структура парадигм. – В кн.: Исследования по общей теории грамматики. М., 1968, с. 153–156; Шендельс Е. И. О грамматической полисемии. – ВЯ 1962, № 3, с. 49–52.

⁴ Dėl terminų žr. Kuryłowicz J. *The Inflectional Categories of Indo-European*. – Heidelberg, 1964, p. 19.

mūsų supratimu, lietuvių kalboje galima geriau parodyti esamus santykius tarp laipsnių formų, remiantis dviejų pakopų binarine asimetriška opozicija.

05. Vadinamieji aukštėlesnysis (t.y. aukštesnysis su papildomu mažybinės reikšmės sufiksu *-ėl-*, pvz.: *gerėlesnis, -ė*) ir visų aukščiausiasis (t.y. aukščiausiasis su pridėtinėmis pabrėžiamąją reikšmę turinčiomis formomis *visų, pats, -i*, pvz.: *visų, (pats, -i) geriausias, -ia*) laipsniai naujų narių nurodytose opozicijose nesudaro. Pirmasis yra aukštesniojo laipsnio variantas su modifikuota forma bei reikšme (žymi šiek tiek didesnę ypatybės kiekį), o antrasis yra aukščiausiojo laipsnio variantas su sustiprinta pabrėžiamųjų žodžių reikšme. Variantinės formos nesiskiria nuo pagrindinių nei ypatybės kiekio nurodymo būdais, nei savo formaliomis apsuptimis. *Gerėlesnis, -ė* turi tokias pat apsuptis kaip *geresnis, -ė*, plg.: *Jonas buvo senėlesnis (senesnis) už mane* (J. Jablonskis). *Šiandien mano ligonis jau truputį gerėlesnis (geresnis)* (Obeliai). O *visų aukščiausias, -ia* yra niekas kitas kaip stabarėjanti aukščiausiojo laipsnio forma su jai būdinga apsuptimi *visų*, plg. *visų pilių tvirčiausia* ir *visų tvirčiausias, -ia*.

06. Laipsnio kategorijos sistemoje yra ir kalbos dinamikos raidos sąlygojamų nesisteminių, arba antisisteminių, reiškinių, vadinamų sisteminiu balanso trūkumu, kurie sudaro silpnąją sistemos pusę arba iš viso iškrinta iš bendros sistemos. Laipsnio kategorijoje silpnoji sistemos vieta – nelyginamosios, arba eliatyvinės, reikšmės aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio formos. Jos nurodo didesnę arba didžiausią daikto ypatybės kiekį be lyginimo su kitais daiktais, dėl to vartojamos be aukščiau nurodytų specifinių aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio konstrukcijų (apsupčių). Joms būdingi pabrėžiamosios reikšmės žodžiai, pvz., prie eliatyvinės reikšmės aukščiausiojo laipsnio eina dalelytės *kuo, ko* (*kuo, ko geriausias, -ia*), to paties būdvardžio nelyginamojo laipsnio daugiskaitos kilmininko forma (*juodų juodžiausias, -ia*) ir kt. Būdinga, kad lyginamosios laipsnių formos dažniausiai vartojamos tarinio funkcija, o nelyginamosios, priešingai – pažyminio. Plg. eliatyvinės reikšmės formas: *O jei kartais sodresnis lietus sudrožia, tada Venta beveizint pakyla* (Žemaitė). *Danguje nė mažiausio balto debesėlio* (Biliūnas). *Įdiekit, motinos, vaikams tėvynės meilę kuo didžiausią* (Just. Marcinkevičius).

Dėl tos pačios priežasties – kadangi reiškia tam tikrą ypatybės kiekį be apibrėžto lyginimo – prie laipsnio kategorijos nepriklauso priešdėlių *apy-*, *po-* ir priesagos *-okas, -a* būdvardžiai. Jie siejasi su eliatyvinės reikšmės aukštesniojo laipsnio formomis ir tam tikruose kontekstuose vieni kitais pakeičiami, plg.: *Staklys ėmė lankytis pas Mortą, kada tik būdavo leisvesnis* (= apylaisvis) *malūne* (Venclova). Aukščiausiojo laipsnio eliatyvinės reikšmės formos priartėja prie pabrėžiamosios reikšmės įvardžiuotinių būdvardžių, plg.: *Tėveli mano brangiausias* (= brangusis), *kuo aš tau taip nusidėjau?!* (Žemaitė). *Bėkit, bėkit mūsų upės į marias giliausias* (= giliausias)! *Ir skambėkit mūsų dainos po šalis plačiausias* (= plačiausias)!

(Maironis). Įvardžiuotinėmis formomis taip pat pakeičiamos ir aukščiausiojo laipsnio formos su įvardžiu *pats, -i* (*pats, -i geriausias, -ia = pats, -i gerasis, -oji*).

07. Pažymėtina, kad lietuvių kalbai būdingos sintetinės laipsnių formos. Kartais kalbama apie visų aukščiausiojo laipsnio analitines formas. Kaip jau buvo nurodyta, iš tikrųjų tai stabarėjantys aukščiausiojo laipsnio junginiai su pabrėžiamaisiais žodžiais *visų, pats, -i*, kurie naujo laipsnio nesudaro. Žiūrint sistemiškai, analitinėmis aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio formomis taip pat nelaikytini nelyginamojo laipsnio junginiai su aukštesniojo bei aukščiausiojo laipsnio priešveiksmais *mažiau, mažiausiai; labiau, labiausiai (įtikinamas, -a)*. Jie išlaiko abiejų dėmenų savarankiškas leksines reikšmes (dėl to *mažiau, mažiausiai įtikinamas* žymi mažesnę bei mažiausią ypatybės laipsnį ir neatitinka sintetinių laipsnio formų *įtikinamesnis, -ė, įtikinamiausias, -ia*), vartojami ir su neiginiu *ne* (plg. *Bėglus mano juodbėrelis, bet ne mažiau bėgli mergelės akelė. Salantai*) ir visų pirma koreliuoja su *mažai, labai įtikinamas*. Plg. junginius: *mažai įtikinamas, mažiau įtikinamas, mažiausiai įtikinamas*, kur *mažai, mažiau, mažiausiai* santykiauja kaip *mažas, mažesnis, mažiausias*. Antra vertus, junginiai tipo *labiau, labiausiai įtikinamas* lietuvių kalbai nėra ir reikalingi⁵, nes atitinka pagal reikšmę sintetines laipsnių formas. Jie pavartojami tik su būdvardžiais bei dalyviais, kurie nesudaro sintetinių laipsnių formų, plg. *labiau, labiausiai paplitęs, -usi*.

⁵ Žr. Klimavičius J. Dėl analitinių laipsnio formų vartojimo. — Kalbos kultūra, 1969, sąs. 17, p. 8tt.